

ДИСКУСІЯ ДОВКОЛА СКАСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДУБЛЯЖУ У КОНТЕКСТІ ОБГОВОРЕННЯ ЗАКОНОПРОЄКТУ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2023 р.)

«Українська культура – це експортна галузь, яка генерує до перемоги України постійну і значну увагу світу», – заявив президент України Володимир Зеленський з нагоди святкування Дня Конституції. Саме тому, наголошує він, галузь культури «має і мусить стати більш амбітною».

Колосальний інтерес до України дійсно відкрив вікно можливостей. А вже як українці скористаються з цієї нагоди, залежить від багатьох чинників. Один із них – побудова ефективної міжнародної комунікації за допомоги такого важливого інструменту, як універсальна мова спілкування.

Ідею офіційно закріпити англійську як одну з мов міжнародного спілкування в Україні В. Зеленський озвучив під час виступу у Верховній Раді 28 червня. Того ж дня законопроект № 9432 «Про застосування англійської мови в Україні» було зареєстровано в парламенті.

Варто нагадати, що глава держави покладає великі надії на розвиток кіноіндустрії: українці мають робити фільми, і світ має робити фільми про Україну і в Україні. «Всі ми знаємо, які рішення для цього потрібні», – зауважив В. Зеленський [1; 2].

Законопроект, представлений на розгляд профільного комітету гуманітарної та інформаційної політики, містить статтю 9 «Англійська мова у сфері культури», в пункті 4 якої зазначено: «Іноземні фільми, мовою оригіналу яких є англійська мова, демонструються в кінотеатрах мовою оригіналу із субтитруванням державною мовою». Український переклад допускатиметься в англійськомовних фільмах лише як субтитри. Так, із 2025 року фільмів англійською в кінотеатрах має бути щонайменше 50 %, з 2026-го – 75 %, а з 2027-го – усі 100 %. При цьому інші іноземні фільми виходитимуть з повноцінним українським дубляжем [3; 4].

Скандал усередині країни спалахнув там, де його не мало бути. Адже про ширше застосування англійської мови задля поступового витіснення російської прогресивна громадськість мріє та говорить не перший рік. А з початком масштабної російської агресії тема стала складовою державної політики. Тому, на перший погляд, ініціатива президента узаконити в Україні англійську як мову міжнародного спілкування мусила викликати хвилю радості, однак вийшло з точністю до навпаки. Проблему побачили громадяни, небайдужі до процесу розвитку української мови [5].

«Це – топ!», або «Катастрофічна ганьба» – зарясніли емоціями соцмережі. Загалом українці розділилися на два табори у своїй реакції на ініціативу В. Зеленського показувати англійськомовні фільми лише мовою оригіналу з субтитрами. Серед аргументів проти: не варто було поширювати цю норму на показ фільмів у кіно, адже дивитися англійськомовні фільми в оригіналі можна вдома; у нас такі гарні актори дублюють і така якісна українська «озвучка», тож, навпаки, дубляж треба розвивати; українцям не завадило б знати англійську та інші іноземні мови, але для цього не обов'язково буквально знищувати український кінодубляж. Інша ж частина українців налаштована позитивно, багато хто вважає, що це добре, коли частина фільмів демонструється мовою оригіналу. «Хай буде 50 на 50 і люди зможуть обирати», – пишуть у мережі [6].

Вітчизняні експерти, посадовці, представники громадянського суспільства та інші лідери думок розглядають цю дилему у ширшому контексті. Проте в їхніх коментарях здебільшого йдеться не про переваги вивчення англійської мови засобами кіномистецтва або рівень конкурентоспроможності на ринку праці, а про загрози для кіноіндустрії та гальмування щойно розквітлого процесу українізації суспільства.

«Звуження сфери застосування державної мови є неприпустимим, оскільки порушує Конституцію та рішення Конституційного Суду України», – наголосив Уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремінь, коментуючи дискусію навколо законопроекту про застосування англійської мови в Україні. Він, зокрема, має застереження щодо ініціативи заміни дубляжу кінофільмів титруванням, оскільки це може призвести до обмеження прав деяких категорій громадян на отримання інформації та послуг державною мовою. Т. Кремінь сподівається, що запропонований варіант законопроекту буде доопрацьовано з урахуванням висловлених пропозицій [7; 8].

Особливий статус англійської мови в Україні викликав занепокоєння серед представників вітчизняної кіноіндустрії.

«Ініціатива дивна, тому що тисне на українську мову в Україні, насамперед! Окрім того, якщо цей закон набуде чинності, то позбавить українських акторів, режисерів, звукорежисерів, і, власне, студії роботи. Зате підпільна озвучка розквітне», – написала на своїй сторінці у Фейсбук актриса дубляжу Вікторія Хмельницька. Вона зауважує, що українська мова тільки-но звільнилася від гніту російської мови, при цьому людям уже пропонують замість вивчення рідної повноцінно опанувати англійську [9].

Позицію щодо важливості збереження української мови в кіно висловив народний депутат, ексголова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович:

«Якщо досі кінотеатри були місцем, яке робило українську мову модною і популярною для мільйонів людей, то тепер почути рідну мову в кіно українці зможуть хіба що на фільмах вітчизняного виробництва. Знищити українське кінодублювання і викинути українську мову з кінопрокату не вдалося навіть Януковичу і Табачнику разом узятим. Навіть вони не додумалися заборонити голлівудським персонажам звучати українською. Автори президентського проєкту (не)подумали» [10].

Вкрай негативно поставилася до ідеї скасування дубляжу гендиректорка найбільшої української мережі кінотеатрів «Планета Кіно» Наталія Байдан:

«Фільми – не спосіб вивчення мови. Якщо зважати на сучасне кіно, то там більше сленгу та нецензурної лайки. Цей закон зашкодить українському дубляжу, який нарешті отримав всесвітнє визнання».

Н. Байдан гадає, що це ще якимось може спрацювати в містах-мільйонниках, але кінотеатри в невеликих містах просто втратять більшість глядачів.

Обурена таким станом речей її колега, співвласниця кінотеатру «Прем'єра» (м. Ковель, Волинська обл.) Руслана Цуп'яшук:

«Для того, щоб у маленьких містах існували кінотеатри, держава не робить нічого. Це повністю приватна ініціатива, а щоб вона працювала, потрібен контент. І хоч ми всіма силами підтримуємо українське кіно, основну касу дає Голлівуд. Англомовних людей у малих містах дуже мало; ми вже сім років проводимо сеанси мовою оригіналу, нам не потрібна була для цього державна вказівка, але ці покази займають мізер у нашому бокс-офісі. Таке безглузде державне обмеження приватного бізнесу лише зашкодить і не дасть ніяких результатів».

Про передбачуваний відтік глядачів каже директорка мережі «Оскар» Вікторія Добровольська:

«За таких умов ми, кінопрокатники, будемо змушені зменшити кількість сеансів... Є люди, які припинили ходити в кінотеатри, бо відчувають, що не мають

права на розваги. Є інші, які якраз ходять, щоб розважитись, і вони не захочуть напружуватися для читання субтитрів. Я розумію, що англійську вивчати потрібно, але чому за рахунок кінотеатрів?».

Поза тим, за підтримки уряду кінотеатри готові збільшити кількість сеансів з англомовними фільмами, зменшити вартість квитка на такі фільми, щоб люди охочіше ходили, але при цьому не скасовувати повністю український дубляж – глядачеві необхідно надати право вибору [9; 11].

Громадська спілка «Коаліція Реанімаційний Паке́т Реформ» (РПР) закликала Верховну Раду вилучити із законопроєкту «Про застосування англійської мови в Україні» норми, що стосуються кіно й телебачення. Відповідну заяву було опубліковано на сайті організації.

«На наше переконання, такі зміни є не потрібними й неприйнятними. Англомовні програми можуть демонструватися відповідно до чинних норм закону „Про медіа” на телеканалах, що спеціалізуються на трансляції науково-просвітницьких програм або спрямовані на вивчення іноземних мов. Решта телемовників можуть транслювати програми англійською мовою за межами визначеної законом частки країномовних програм», – сказано в заяві.

У РПР зауважують, що особливо небезпечними є зміни до законів про державну мову та кінематографію. Серед потенційно негативних наслідків цього кроку: різке падіння відвідуваності кінотеатрів, оскільки на сьогодні дубльовані українською англомовні фільми становлять понад 80 % усіх сеансів; кінотеатри й українське кінодублювання перестануть бути чинниками формування моди на українську мову, особливо у великих містах, які найбільше потребують подолання наслідків русифікації; замість відвідування кінотеатрів, глядачі дивитимуться західні фільми в інтернеті, дубльовані зрозумілою їм російською мовою тощо [12].

Відомо, що з початком повномасштабного вторгнення люди почали масово переходити на українську мову в публічному й приватному спілкуванні. «Але держава не встигає за цими змінами у своїй політиці – ні законодавча, ні виконавча влада – щоб задовольняти цей величезний попит на українську мову. Або робить неправильні кроки, коли ухвалює такі непродумані ініціативи, як закон про одну з іноземних мов», – зазначає Петро Бурковський, виконавчий директор Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Держава має всіляко сприяти в опануванні української мови та у виробництві українського культурного продукту. До 2030 року 95 % теле-, радіо-, онлайн- та друкованого медіаконтенту має публікуватися українською мовою. 95 % дорослого населення країни має знати українську на рівні C1/C2, а 75 % – володіти англійською мовою на рівні B2/C1. Про це, зокрема, йдеться у візійному

документі «Бачення України 2030: соціально-гуманітарна сфера», розробленому РПР та презентованому в Україні 30 червня.

Держава повинна забезпечувати щораз більше перекладів популярних культурних продуктів українською мовою. «Тому ця ініціатива щодо кінопоказів мовою оригіналу за рахунок українського дубляжу є великою помилкою – маємо про це чітко сказати. Англійській мові варто приділити найбільше уваги саме у сфері освіти і науки – так ми інтегруватимемося в світовий культурний простір», – стверджує П. Бурковський [13].

Цю думку підтримує журналіст і телеведучий Юрій Макаров:

«Загальний пафос цієї ініціативи я цілком поділяю і підтримую, навіть якщо припустити, що наслідки інновації будуть помітні не відразу й не в тому обсязі, як очікується... Поголівна готовність населення вимовити „My name is Stepan” дивуватиме туристів і сприятиме залученню інвесторів... Я радше маю певні сумніви стосовно реалістичності деяких положень. Викладання мов – водночас і наука, і мистецтво. Цього навчаються не один рік, і, як ведеться, хтось його опановує, а хтось з усіма дипломами здатен лише прищепити відразу до предмета. Опанування будь-якою чужою мовою, надто в дорослому віці, теж, уявімо собі, вимагає певних здібностей... Законопроект передбачає систему стимулювання: це і десятивідсоткова надбавка до платні, і фінансування коштом бюджету відповідних навчальних закладів, і навіть знижки на квитки в кіно... Проте система приписів і заохочень не зможе компенсувати ймовірної шкоди від величезної кількості нездар, пройдисвітів і дилетантів, які в разі ухвалення масштабної програми сунуться освоювати бюджети й задовольняти попит... А тепер щодо кіно. Тут якраз я знайомий з процесом з усіх боків. І як синхронний перекладач фільмів у республіканському Будинку кіно в далекі 1980-ті, і як викладач у не менш далекій юності, і як людина, яка, хай там як, кілька мов опанувала на достатньому рівні, щоби вдавати із себе знавця. Отже, перегляд фільмів може бути допоміжним на певній стадії – подекуди як мотиваційний фактор, подекуди безпосередньо для шліфування певних навичок, але... не більше. Як і з кожним інструментом, із цим треба вміти працювати. Ти можеш вхопити якийсь ефектний вислів, почути знайоме слово в контексті й краще зрозуміти особливості його вживання, можеш просто поринути в мовний потік і покласти на підсвідомість. Проте краще це робити, коли маєш змогу зупинити стрічку, часом перекрутити назад, і не один раз, а для цього радше годиться онлайн-кінотеатр, де ти можеш вибирати як звукову доріжку, так і субтитри. Усе це в нас уже доступне й навіть в асортименті без будь-яких спеціальних законів – бери й дивися хоч з ранку до вечора. Що ж до кінотеатрів, туди йдуть по інше. Розважитися, розслабитися,

упіймати кайф, посміятися, поплакати... Знову-таки, вивчення мови потребує регулярності. Між тим, як було сказано, ми ходимо в кіно вряди-годи. Як часто? Прокатники намагаються не афішувати абсолютних цифр відвідуваності, оперують лише відсотками зменшення або зростання, але принаймні для молоді (щоправда, незрозуміло, у якому віковому діапазоні), тобто за визначенням найактивнішої частини аудиторії, згідно з опитуванням УКФ і U-Report, показники на початок поточного року були такими: 0,3 % респондентів ходять у кіно раз на тиждень, 15,6 % – 1–2 рази на місяць, 36,7 % – декілька разів на рік, 35,2 % – раз на рік або навіть рідше, 22,6 % – ніколи... І в цьому наразі я бачу чи не найбільшу ваду запропонованого закону. Хоча в преамбулі й сказано, що просування англійської мови має робитися в жодному разі не коштом державної, але фактично це відбуватиметься саме так... Про всяк випадок нагадаю, що після перемоги, тобто якраз у терміни, передбачені графіком законопроекту, нам доведеться не просто відновлювати звільнені території, а й культурно реанімувати громадян, які відчули на собі травму окупації. Гадаю, звучання української мови з екрана може бути й буде частиною тієї „м'якої сили”, яка допоможе їм повертатися додому», – поділився своїм баченням проблеми Ю. Макаров [14].

Андрій Кокотюха, письменник, сценарист упевнений, що заміщення українського дубляжу в кінотеатрах субтитрами не працює на автоматичне вивчення англійської. Так само, як українські субтитри до російськомовних стрічок не рятують від русифікації.

«Скасування дубляжу називають порушенням Конституції, ударом по державній мові та знищенням відразу кількох індустрій – слабенької через війну кінотеатральної та поки що сильною й розвиненою дубляжною. І хоча в ініціативи є захисники зі своїми аргументами, зараз варто розширити тему й поговорити про інше. А саме: дивне сприйняття державної, української мови навіть мотивованими й щирими дерусифікаторами – щоб не було російської, треба переходити на англійську. Де в цьому процесі рідна українська, ніхто чомусь не каже. Точніше, кажуть: обмежимося субтитрами. У своїй недавній колонці на схожу мовну тематику Катерина Тейлор зауважує: є розуміння, що колись давніше в нас усіх украли українську. І час святкувати її повернення. Так ось: субтитри замість дубляжу – це не свято повернення української, а чергова спроба її вкрати. Адже одна така вже була, хоча офіційно вважалася нормою закону, невиконання якої могло потягнути за собою певні штрафні санкції чи бодай просто попередження. Йдеться про ті самі українські субтитри, якими на телебаченні супроводжувати російські та російськомовні фільми й серіали. Ця практика існувала буквально до 23 лютого 2022 року... Якщо фільм чи серіал англійською, турецькою чи

іспанською – озвучка чи дубляж. Якщо ж російською – тільки титри. Адже цю мову в Україні розуміє 100 % населення... Російська мова в Україні – це мова, яку не обов'язково спеціально вчити, аби розуміти й говорити. В ідеалі згаданий вище президентський законопроект – про це... Знову говоримо про якийсь спеціальний дозвіл застосовувати українську в публічному просторі. Бо без дозволу, за замовчуванням – лише кострубаті формальні субтитри. За ширше застосування чомусь досі треба боротися» [5].

На сторінках видання «Україна молода» вийшла стаття Максима Стріхи під назвою «Статус англійської: не варто „лоба розбивати”», де автор моделює ситуацію у разі ухвалення президентського законопроекту в незмінному вигляді.

«Тут закон фактично відходить від регулювання мовно-інформаційної сфери, а натомість забороняє важливу україномовну культурну практику: український дубляж, який після 2007 року сформувався в окрему потужну галузь, що забезпечує роботою численних акторів, режисерів, звукооператорів, перекладачів та й працівників кінотеатрів. Адже одна справа – вимагати від людини вміти вести спілкування англійською в рамках її посадових обов'язків чи ділових інтересів. Цілком інша – зобов'язувати споживати улюблений культурний продукт винятково нерідною мовою. Адже, хочемо ми того чи ні, в емоційній сфері є речі, які резонують саме на рідну мову. І навіть люди з добрим рівнем володіння англійською справжнє задоволення від Шекспірових драм (чи витонченої драматургії фільмів Стоппарда) отримують лише рідною мовою. Лишається тільки радіти, що автори законопроекту визначили своєю жертвою лише дубльовані фільми і не взялися, наприклад, забороняти видання в Україні англійськомовних книжок в українському перекладі (а за цією логікою можна ж було, наприклад, наказати видавати того ж Шекспіра в Україні лише англійською – в супроводі короткого україномовного переказу змісту... Наслідки дії закону 9432 спрогнозувати нескладно: велика кількість людей з індустрії кінодубляжу втратить роботу. А кінотеатри захиріють і в масі своїй закриються. Адже 90 % прокату забезпечують сьогодні саме англійськомовні фільми, які з 2027 року слід буде дивитися лише мовою оригіналу... Щось подібне вже сталося з нашими оперними театрами, які добровільно під впливом комерційних тенденцій залучення до «загальносвітового конвеєра» перейшли в 1990-ті до виконання опер здебільшого незрозумілими для публіки мовами оригіналів. Як наслідок, число людей, які цікавляться оперним мистецтвом, стрімко скоротилося. Пересічні молоді люди вже здебільшого нічого не знають про Верді й Пуччіні, а слово „Вагнер” викликає в них насамперед асоціацію з пригожинськими бойовиками. До початку повномасштабного вторгнення зали чотирьох наших державних опер – у Києві,

Львові, Харкові та Одесі – заповнювали переважно іноземні туристи, а самі театри жили тільки коштом державної дотації (якої кінотеатри не мають за означенням). І тільки муніципальна Київська опера на Подолі, яка з 2019 року взяла курс на україномовне виконання світової класики (слава Богу, жоден закон заборонити цього не встиг!), упевнено повертає на оперні вистави саме місцевих нових шанувальників. Але до оперного жанру причетні в нас порівняно мало людей. Натомість суспільний ефект від краху основного сьогодні сектора кіноіндустрії виявиться дуже помітним. Ітиметься про втрату тисяч робочих місць...», – підсумовує М. Стріха [15].

Голова парламентського комітету з інформаційної політики Микита Потураєв тим часом запевняє, що загрози для українського дубляжу немає, оскільки на стримінгових платформах і телебаченні фільми й надалі дублюватимуться, а там обсяги замовлень значно вищі, ніж у кінотеатрах.

Проте посадовець звертає увагу на такий важливий аспект, як політичні права, де фактично присутнє обмеження прав людини на отримання культурних послуг рідною мовою. Приміром, дуже малий відсоток українських дітей володіє англійською мовою настільки, щоб повністю зрозуміти фільм – ця норма потенційно позбавить дітей доступу до дитячого кінопродукту. Ще є люди з обмеженими можливостями. Скажімо, кіноглядачі похилого віку зазвичай не дуже володіють англійською, а добре роздивлятися субтитри їм можуть завадити проблеми із зором. Таким чином, їхні права порушуються, підкреслює нардеп.

Водночас М. Потураєв підтримує запровадження кіносеансів мовою оригіналу задля підвищення рівня знань англійської серед українців. «Однак ця можливість вивчати не має відбирати можливості дивитися фільми рідною мовою», – додає він [16].

На захист законопроекту про англійську мову став Віцепрем'єр-міністр з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій – міністр цифрової трансформації Михайло Федоров. Він зазначає, що англомовні фільми та телепрограми, які транслюватимуться на телебаченні мовою оригіналу, – це одна з найкращих практик від інших країн. Володіння англійською мовою безпосередньо пов'язане з рівнем конкурентоспроможності та зарплатою на ринку праці для кожного громадянина, наголошує віцепрем'єр [17].

На тлі дискусії довкола питання про важливість українського дубляжу цікавим спостереженням поділився Ярослав Зубченко, автор «Детектор медіа»:

«Здається, на фоні законодавчих новацій про дубляж фільмів у кінотеатрах усі вже зійшлися на думці, що його потрібно зберегти. Але я хочу пояснити власну впевненість, чому фільми мовою оригіналу повинні стати стандартом. Бо

вони кращі. Не кращі, ніж український дубляж, а кращі, ніж будь-який дубляж, як явище. Багато в чому це впливає з самого процесу... Жоден навіть суто текстовий переклад мистецтва – це вже не 100 % якості оригіналу. Але далі творить ще чекає акторська гра. В Україні є чудові актори дубляжу. Кілька з них справжні генії своєї справи... Робота акторів у гірших умовах призводить до гірших результатів. Дубльовані фільми гірші, ніж оригінальні стрічки. У результаті державна політика обмежує доступ українців до мистецтва. Нам доступна лише його половина – зображення. Як пісня з іншим текстом, картина з іншими кольорами, танець під іншу музику. Я свято переконаний, що деякі фільми, поки ви не подивилися їх в оригіналі, ви просто не бачили» [18].

Перегляд фільмів у кінотеатрах із субтитрами на екрані погіршить сприйняття кінотвору, зауважує заступник голови правління Союзу кінотеатрів України Олександр Рудаков. Глядач відволікатиметься від основної дії на екрані, буде порушена аудіовізуальна частина фільму, що вплине на загальний ефект від перегляду. Можливо, частину аудиторії кінотеатри назавжди втратять, оскільки 30–40 % глядачів – це сім'ї з дітьми, які приходять на мультики. Дітям сприймати субтитри дуже важко.

Інша проблема – студії перекладу. Тисячі фахівців і артистів, які спеціалізуються на перекладі й дублюванні, втратять свою роботу. «Студії дубляжу в Україні дуже професійні, переклад український відрізняється від російськомовного в рази у кращу сторону. І якщо ми втратимо ці студії дубляжу, це буде велика втрата для культури», – наголошує О. Рудаков. Зокрема це призведе до того, що глядачі, які не зможуть споживати контент зрозумілою мовою в кінотеатрі, почнуть скачувати фільми через піратські сайти. Якщо фільм не матиме дубляжу українською, то його подивляться російською. А така ситуація аж ніяк не просуватиме українську мову.

Крім того, титрування фільмів спровокує зменшення показників. А це своєю чергою зменшить надходження до бюджету України, адже боксофіс кінотеатрів платить великі податки державі. «Ми втратимо 70–80% відвідувачів кінотеатрів», – прогнозує заступник голови правління Союзу кінотеатрів. Він пропонує почати із телевізійних програм – аби перевірити, як люди різного віку зможуть адаптуватися до субтитрів.

Якби кінострічки іноземного виробництва можна було рівноцінно замінити українським контентом, додає О. Рудаков, то проблема не була б такою катастрофічною. Якщо у країнах Західної Європи близько 70 % прокату складають фільми національного виробництва й тільки 30 % іноземного, то в Україні навпаки – до 90 % від загального кінопоказу складає англomовне кіно й тільки близько 8 %

фільми українського виробництва. «Українського кіно не вистачає», – констатує він [19].

То чи насправді існує загроза зникнення індустрії кінотеатрів у разі ухвалення закону про застосування англійської мови в Україні без змін?

«Кінотеатри України страждають від жахливого спаду відвідуваності. Державної програми підтримки немає. Це приватний сектор з усіма податками. Держкіно для кінопрокату – нульовий за корисністю орган. Виживати треба самим. Не впевнена, що галузь зможе встояти», – написала кіноекспертка Людмила Горделадзе у Фейсбук. Приміром, фільми, які демонструються мовою оригіналу в столичному кінотеатрі «Жовтень», це лише два покази за два–три тижні прокату. І цих двох сеансів глядачам вистачає. «Вижити лише внаслідок показу вітчизняних фільмів, індустрія кінотеатрів не може. Зазвичай українські фільми мали до 7 % загального касового збору. Цього року, завдяки „Мавці” та „Люксембургу” – близько 20 %. Але цей показник нестабільний», – підкреслює Л. Горделадзе.

Фахівці кіногалузі впевнені, що розраховувати на великий інтерес глядачів до блокбастерів, не зважаючи на те, якою мовою їх дивитися, наївно. Досвід інших країн показує, що навіть у таких невеликих країнах, як Латвія чи Литва, масштабні кінопроекти дублюються державною мовою, бо так фільм приносить більше грошей.

«Якщо цей законопроект набуде чинності у тому вигляді, в якому він є, то кількість людей, які відвідують кінотеатри, істотно знизиться. Люди не люблять читати субтитри, тому навіть якщо це буде потенційний голлівудський блокбастер, який демонструється мовою оригіналу, його не дивитимуться», – каже топменеджер мережі кінотеатрів «Оскар» Вікторія Добровольська.

Є ще один нюанс, через який законопроект суперечить уже чинному закону. А саме: згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», сумарна кількість сеансів показу фільмів мовою оригіналу, відмінною від державної, не може перевищувати 10 % загальної кількості.

Під час обговорення цього документу нерідко звучить думка, що в такий спосіб хочуть врятувати українське кіно. Мовляв, людям буде нічого дивитися, крім українського кіно, й тоді вони врятують його від загибелі. Та все ж переважна більшість експертів геть іншої думки.

«Цей закон зовсім не допоможе розвитку українського кіновиробництва. Якісне українське кіно глядачі й так підуть дивитись. А якщо воно погане, то його не дивитимуться. Українському кіно допоможе лише його якість. Щоб кінотеатри могли вижити, Україна має випускати щонайменше один якісний фільм на місяць,

щоб він збирав велику касу. Але у нас такі фільми з'являються раз на кілька років. Саме з такою періодичністю кінотеатрам пропонує свої блокбастери Голлівуд. Така картина працює від шести до десяти тижнів і тричі на день збирає свою касу. Один фільм, який збирає повну залу, для кінотеатру краще, ніж десять картин, які відвідують кілька людей. Тому що ресурси на ці покази кінотеатр витрачає однаково – що зарплата співробітника, що комунальні витрати», – роз'яснює ситуацію В. Добровольська.

Щодо студій, які займаються дубляжем, то це буде серйозний, але не смертельний удар. Вартість багатоголосого акторського дубляжу обходиться прокатникам у 30 тисяч доларів. Однак наразі ціну знижено. Бо зараз заплатити таку суму можуть хіба що прокатники потенційного блокбастера, який принесе від кількох сотень до мільйона доларів у прокаті нашою країною. А ось для артхаусних стрічок, у яких глядацька аудиторія неширока, ця ціна вже велика, і вони або замовлятимуть субтитри, або взагалі відмовляться від прокату таких фільмів. Утім, потреба дублювати фільми не зникає [20].

Тарас Шамайда, громадський діяч, співкоординатор руху «Простір свободи», експерт з мовного питання присвятив свій авторський текст спростуванню найпоширеніших міфів щодо української чи англійської мов у кінотеатрах, систематизувавши таким чином основні тези дискусії навколо президентського законопроєкту 9432.

Міф: якщо фільми йтимуть у кінотеатрах англійською, люди в такий спосіб вивчатимуть англійську. Реальність: українці відвідують кінотеатр у середньому раз на 2 роки, постійні клієнти кінотеатрів – раз на кілька місяців. Думка, що в такий спосіб можна вивчити іноземну мову – цілковитий абсурд. Глядачі ходять у кіно, щоб відпочити і насолодитися фільмом, а не щоб вивчати мови чи читати субтитри. Англійські фільми, дубльовані українською, – це понад 80 % нашого кінопрокату. Більшовицька заборона демонструвати їх українською не допоможе вивчити англійську, натомість знищить якісне українське кінодублювання, завдасть величезного удару по кінопрокату і сприятиме поширенню російської мови. Багато людей перестануть ходити в кіно і дивитимуться західні фільми в інтернеті, дубльовані російською мовою.

Міф: у всій Європі англійські фільми йдуть в оригіналі, дублювання – це нецивілізована радянська звичка. Реальність: навпаки, культурно найрозвинутіші країни демонструють у кінопрокаті саме дубльовані фільми. З шести найбільших країн Європи у п'яти – Франція, Італія, Німеччина, Іспанія й Україна – надають перевагу саме дубльованим фільмам, в одній – Польща – демонструють фільми як

в оригіналі, так і дубльовані. Дублюють фільми в Швейцарії, Угорщині, Австрії та інших країнах.

Міф: у країнах, де фільми йдуть в оригіналі, англійську знають значно краще, ніж там, де дублюють. Реальність: англійські фільми в оригіналі демонструють у Норвегії, Швеції, Фінляндії, Данії, Нідерландах, Греції, Боснії і Герцеговині, Хорватії, Румунії, і ще кількох країнах Європи. Рівень знання англійської мови в цих країнах дуже різний. Це саме стосується і країн, де фільми дублюються. Причини високого рівня знання англійської мови лише в деяких із цих країн пов'язані не з кінотеатрами, а з якісним вивченням англійської у закладах освіти і її широким використанням у бізнесі, науці тощо.

Міф: дублювання псує фільми, не дає чути оригінальні голоси акторів. Реальність: усе залежить від якості дублювання. Українське кінодублювання – окреме мистецтво, яке не даремно полюбили мільйони глядачів. Багатьом мешканцям русифікованих міст жива українська мова голлівудських кіногероїв допомогла подолати упередження щодо української і перейти на спілкування нею в повсякденному житті.

Міф: фільми українською відіграли важливу роль для подолання русифікації, але ця проблема більше не стоїть так гостро. Реальність: упродовж останніх років багато людей справді перейшли на українську, але проблема русифікації далеко не вирішена. Особливо у великих містах, де розташовано найбільше кінотеатрів. Попри перехід багатьох людей на українську мову 80 % мешканців Харкова й Одеси й понад дві третини мешканців Дніпра спілкуються переважно російською. Навіть у Києві частка таких людей становить до 40 %.

Міф: навіть не знаючи англійської, можна буде ходити в кіно, там будуть українські субтитри. Реальність: крім того, що люди в принципі не захочуть ходити в кіно, щоб читати субтитри, багато з них просто не зможуть цього зробити через поганий зір. Не читатимуть субтитри і діти, які становлять велику частку відвідувачів кінотеатрів.

Міф: дублювання – це дорого, субтитри – значно дешевше. Реальність: дублювання західних фільмів на українську мову фінансують західні кінокомпанії. Це іноземні інвестиції в нашу економіку, зарплати режисерів і акторів дублювання, створення високоякісного культурного продукту, податки в український бюджет. Західні компанії вкладають кошти в дублювання фільмів українською мовою, бо це їм вигідно: саме завдяки тому, що фільми йдуть у прокаті українською, а не англійською, їх відвідує значно більше людей, збирається більше доходів.

Міф: українське кінодублювання не дуже постраждає, адже дублюються фільми не лише для кіно, а й для телебачення і стрімінгових платформ. Реальність: це зовсім різна якість дублювання. Замовляючи дублювання своїх фільмів для кінопрокату, західні кінокомпанії ставлять високі вимоги до якості й добре оплачують цю роботу. Приміром, американська зірка Том Круз особисто вибирав голос, яким озвучуватимуть його героя в Україні. Тому, звівши кінодублювання лише до телепрограм та інтернету, держава вб'є дублювання як мистецтво, яке українці не просто сприймають, а по-справжньому люблять.

Міф: держава може відшкодовувати вартість квитків усім, хто захоче подивитися фільми англійською мовою. Реальність: убити кіноіндустрію, заборонивши демонструвати англійські фільми українською, а потім намагатися хоч якось його реанімувати коштом платників податків – вельми недалуге управлінське рішення. У держави «немає грошей» на виконання законів про субсидії для українських книгарень чи мережу курсів української мови для дорослих, але раптом з'являються гроші на купівлю квитків у кінотеатри на іноземні фільми. Якщо є можливість збільшити державні видатки на кіно, ці гроші мають іти на виробництво та промоцію українських фільмів, а не зарубіжних.

Міф: люди, які знають англійську й хотіли б дивитися фільми в оригіналі, позбавлені такої можливості. Натомість треба, щоб були сеанси і з мовою оригіналу, і з дублюванням. Реальність: чинне законодавство дозволяє кінотеатрам мати до 10 % сеансів мовою оригіналу. На практиці там, де такі сеанси є, їх 1–2 %, а їхня відвідуваність дуже низька. Попит на фільми мовою оригіналу невисокий. Шанувальникам кінофільмів мовою оригіналу треба купувати квитки на ці сенси, збільшуючи наповнюваність залів, і таких сеансів з часом стане більше. Жодних законів для цього змінювати не потрібно. Навіть якщо держава зобов'яже не всі, а якусь частину сеансів робити англійськими, це так само буде невинуватиме втручання в кінобізнес, яке завдаватиме збитків кіномережам і буде де факто спрямоване проти української мови.

Міф: держава має право ухвалити будь-який закон, а глядачі й бізнес мають його виконувати. Реальність: в Україні діє принцип верховенства права, держава не може довільно ухвалювати закони, які порушують права людини чи звужують сферу застосування української мови. Закони не можуть суперечити Конституції, яка зобов'язує державу забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Щодо мов міжнародного спілкування, Конституція покладає на державу лише сприяння вивченню таких мов. Це сприяння не може відбуватися коштом наступу на українську мову, права людини і національні культурні індустрії.

Міф: для інтеграції в ЄС нам потрібен закон про англійську мову. Реальність: ЄС ніколи не пропонував Україні ухвалювати закон про англійську мову. Жодна не англійська країна ЄС не має спеціального закону про англійську мову. Такі закони є лише в деяких колишніх британських колоніях в Азії і Африці. Європейський Союз, навпаки, всіляко заохочує розвиток мов кожної країни-члена. Зараз у ЄС 24 офіційних мови. Після вступу України до ЄС однією з його офіційних мов стане українська. Навіть якщо влада і вирішила для чогось ухвалити такий дивний закон, у ньому не може бути норм, які звужують сферу вживання української мови чи ставлять іноземну мову врівень з державною [21; 18].

Чи загальмує українізацію закон про застосування англійської мови? На порталі Радіо Свобода в рубриці «Точка зору» на це питання дала розлогу відповідь Лариса Масенко, доктор філологічних наук, професорка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

За її словами, нинішня дискусія, спричинена законопроектом «Про застосування англійської мови в Україні», змусила згадати застереження, яке висловив Юрій Шевельов ще під час свого першого візиту до Києва в серпні 1990 року для участі в Першому міжнародному конгресі українців:

«Дай Боже, щоб люди навчилися англійської мови, але не дай Боже, щоб вона стала другою „общепонятною”».

Перспективу заміни російської мови як інструменту денационалізації українців на англійську можна вбачати у деяких нормах запропонованого законопроекту, зокрема, пропозиції змін у сфері кінопрокату наразилися на гостру критику. Як зауважила Л. Масенко, в разі запровадження відповідної норми закону наше суспільство буде позбавлене одного з дієвих засобів так званої «лагідної українізації».

«Завдяки таким талановитим перекладачам, як Станіслав Чернілевський і Олекса Негребецький, які започаткували український дубляж на каналах „1+1” і „ICTV”, з екранів зазвучало живе українське розмовне мовлення. У поєднанні з яскравими та розмаїтими візуальними образами, воно охоплювало різні сфери суспільного життя й усі соціальні верстви», – підкреслює науковиця.

Розвиваючи свою думку, Л. Масенко каже, що надзвичайно важливо зберегти нинішній ефективний інструмент кращого опанування українською, бо розвинувшись до рівня справжнього мистецтва, український дубляж значною мірою компенсував обмеженість побутового вжитку української мови у середовищах великих міст. Важливо зберегти цей ефективний інструмент кращого опанування українською й тепер, коли багато українців, які вживали в побуті

російську, відмовляються від неї як мови, нав'язаної ворогом, і переходять на мову своєї країни.

Автор цього допису також навела влучну метафору, яка належить знаному українському перекладачеві античної літератури Андрієві Содоморі: «У мову, як у море, спочатку входимо, потім „плаваємо“, аж тоді, по „дивнії перли“, – пірнаємо». Це щодо поступу в оволодінні мовою.

На переконання Л. Масенко, перекладачі, що якісно дублюють іноземні фільми й серіали, і є тими шукачами «перлів» у глибинах мовного моря, які демонструють за допомоги акторських голосів красу й силу нашої мови.

Не випадково проросійська влада часів президентства Януковича й панування Партії регіонів вела запеклу боротьбу з українським дубляжем іноземної кіно- й телепродукції. Так, у квітні 2012 року податкова міліція вчинила брутальний погром української студії «Ле Дое», яка займала близько 60 % ринку дублювання фільмів українською мовою. Міліція по-дикунському знищила тоді всю апаратуру звукозапису, побутову техніку, вирвала з комп'ютерів обладнання, забрала диски. Тоді ж Кабмін ухвалив Постанову «Про внесення змін до Положення про державне посвідчення на право розповсюдження та демонстрування фільмів», яка дала дозвіл не лише на дублювання чи озвучення іноземних стрічок російською мовою, що тоді й без того відбувалося, а ще й відкрила шлях до завезення фільмів, дубльованих у росії.

Ніхто не заперечує необхідності знання англійської мови й застосування її в міжнародних контактах, зауважує вона. Це ж мова наших партнерів, які допомагають ЗСУ у війні з російською армією, постачаючи нам зброю та обладнання сучасних зразків. Тож очевидно, що поява цього законопроекту продиктована не лише практичною потребою володіння англійською як мовою міжнародного спілкування, а й даниною дружнім відносинам і вдячності англомовним партнерам у воєнному протистоянні з російською федерацією – Об'єднаному Королівству Великої Британії і Північної Ірландії та США.

«Наша спільнота лише зараз, у часи жорстокої кривавої війни, яка зняла полуду з очей тих українців, які дружньо ставилися до росії, остаточно звільняється від тривалого панування російської мови. Цей процес ще не завершився. Відтак дуже прикро, що представники влади поспішають замінити русифікацію англізацією, нехтуючи необхідністю максимального сприяння функціонуванню державної мови й розширенню сфер її вжитку, – наголошує професорка». Враховуючи зазначені загрози, законопроект треба відхилити уже в першому читанні, означила свою позицію Лариса Масенко [22].

Наостанок можна навести слова Катерини Тейлор, української арт-експертки:

«... Формування нашої свідомості завтра полягає у виборі, який ми робимо сьогодні: що ми читаємо, що дивимось, якою мовою розмовляємо... З іншого боку, історик Тімоті Снайдер вважає, що люди мають мати право спілкуватися вільно російською мовою в Україні. Бо саме це відрізняє нас від росії: мати свободу висловлювання в Україні, бо в росії росіянин не має права казати своєю мовою, що він думає. Пропаганда про те, що в Україні саджають за використання російської, і досі потужно качається на Заході. Ми також обговорюємо можливість зробити англійську мову державною, щоб змістити фокус з російськомовного контенту на міжнародний, розвернутися в сторону цивілізованого світу, а також продемонструвати партнерам і донорам наші наміри. Мовне питання перетворюється на „трикутник смутку”. Особливо в соціальних мережах. Бо немає однозначного, консолідованого рішення, якою мовою розмовляти, якою писати, а якою затверджувати закони. Скоріше, ми маємо одночасно грати всіма фігурами на полі. Бо мова є політичною зброєю. І буде, поки йде війна. Тож, можливо, вибір мови – це не персональний вибір, а політичний...» [23].

На момент написання цієї роботи, стало відомо, що український дубляж не зникне. Адже в суперечливий законопроект 9432 внесені зміни й Гуманітарний комітет Верховної Ради, який є профільним у цьому питанні, одноголосно підтримав його. За інформацією народного депутата В. В'ятровича, з акту прибрали: вимогу демонструвати англomовні фільми у кінотеатрах мовою оригіналу з українськими субтитрами; зміни до закону про кінематографію; зміни до закону про державну мову в кіно; зниження квоти українськомовних програм [24].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українська культура має стати експортною галуззю – Зеленський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3728924-ukrainska-kultura-mae-stati-eksportnou-galuzzu-zelenskij.html> (дата звернення 26.07.2023).
2. Зеленський пропонує Раді зробити англійську однією з мов міжнародного спілкування в Україні [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3728718-zelenskij-proponue-radi-zrobiti-anglijsku-odnieu-z-mov-miznarodnogo-spilkuвання-v-ukraini.html> (дата звернення 26.07.2023).
3. Англійська мова обов'язкова для чиновників: президент вніс законопроект до Ради [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://yur-gazeta.com/golovna/angliyska-mova-obovyazkova-dlya-chinovnikiv-prezident-vnis-zakonoprojekt-do-radi.html> (дата звернення 26.07.2023).
4. Ампілогова А. Кіно мовою оригіналу з українськими субтитрами. Як суспільство реагує на законопроект про статус англійської / Анастасія Ампілогова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://bit.ua/2023/06/kino-movoju-oryginalu-z-ukrayinskymu-subtytramy-yak-suspilstvo-reaguye-na-zakonoprojekt-pro-status-anglijskoyi/> (дата звернення 26.07.2023).
5. Кокотюха А. Ще одна спроба вкрати українську мову? / Андрій Кокотюха // NV. – 2023. – 4 лип. [Електронний ресурс]. — Текст. дані. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/angliyska-mova-chi-treba-vidmovlyatisya-vid-ukrajinskogo-dublyazhu-v-kino-novini-ukrajini-50336232.html> (дата звернення 26.07.2023).
6. «Це – топ!» чи «Катастрофічна ганьба» – українці бурхливо відреагували на показ англомовного кіно в оригіналі [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/life/_ce-top-chi-katastrofichna-ganba-ukrayinci-burhlivo-vidreaguvali-na-pokaz-anglomovnogo-kino-v-originali/1149061 (дата звернення 26.07.2023).
7. Законопроект щодо застосування англійської мови потребує доопрацювання – Креміль [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3731310-zakonoprojekt-sodo-zastosuvanna-anglijskoi-movi-potrebue-doopracuvanna-kremin.html> (дата звернення 26.07.2023).
8. Креміль Т. Зазіхання на статус української мови як державної неприпустимі / Тарас Креміль [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим

доступу: <https://chytomo.com/zazikhannia-na-status-ukrainskoi-movy-iak-derzhavnoi-neruprustymi-taras-kremin/> (дата звернення 26.07.2023).

9. Купновицька У. Кінотеатри закриються, актори дубляжу страйкуватимуть: експерти про наслідки закону про англійську / У. Купновицька // Фокус. – 2023. – 29 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://focus.ua/uk/eksklyuzivny/575811-kinoteatri-zakriyutsya-aktori-dublyazhu-straykuvatimut-eksperti-pro-naslidki-zakonu-pro-angliysku> (дата звернення 26.07.2023).

10. Мельник Р. Володимир В'ятрович: Закон про англійську знищить галузь дубляжу й обмежить використання української. Його потрібно змінити / Роман Мельник [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/213530/2023-06-29-volodymyr-vyatrovych-zakon-pro-angliysku-znyshchyt-galuz-dublyazhu-i-obmezhyt-vykorystannya-ukrainskoi-yogo-potribno-zminyty/> (дата звернення 26.07.2023).

11. Білаш К. Кіно мовою оригіналу: cui prodest? / Ксенія Білаш [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/06/29/562893_kino_movoyu_originalu_sui_prodest.html (дата звернення 26.07.2023).

12. Буняк В. Коаліція РПР закликала Раду вилучити із законопроекту про англійську мову норми, що стосуються кіно й телебачення / Валерія Буняк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/214138/2023-07-12-koalitsiya-rpr-zaklykala-radu-vyluchyty-iz-zakonoproiektu-pro-angliysku-movu-normy-shcho-stosuyutsya-kinou-telebachennya/> (дата звернення 26.07.2023).

13. Мельник Р. «Бачення України»: До 2030 року 95% усього медіаконтенту має публікуватися українською мовою / Роман Мельник [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/213599/2023-06-30-bachennya-ukrainy-do-2030-roku-95-usogo-mediakontentu-maie-publikuvatys-ukrainskoju-movoyu/> (дата звернення 26.07.2023).

14. Макаров Ю. Let's be honest / Юрій Макаров [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/let-s-be-honest/> (дата звернення 26.07.2023).

15. Стріха М. Статус англійської: не варто «лоба розбивати» / Максим Стріха // Україна молода. – 2023. – 5 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3862/164/176542/> (дата звернення 26.07.2023).

16. Мельник Р. Микита Потураєв: кіносеанси з українським дубляжем потрібно зберегти. Законопроект порушує права людей на культурні послуги рідною мовою / Роман Мельник [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/213526/2023-06-29-mykyta-poturaiev> (дата звернення 26.07.2023).

17. Федоров пояснив, чому законопроект про англійську мову – справжній game changer [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3729627-fedorov-poasniv-comu-zakonoproekt-pro-anglijsku-movu-spravznij-game-changer.html> (дата звернення 26.07.2023).

18. Зубченко Я. Оригінал > дубляж / Ярослав Зубченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/213569/2023-06-30-oryginal-dublyazh/> (дата звернення 26.07.2023).

19. Герман К. Через фільми із субтитрами кінотеатри можуть втратити 80% глядачів: у Союзі кінотеатрів думають над листом Зеленському / Ксенія Герман [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive/2034561-cherez-filmi-iz-subtitrami-kinoteatri-mozhut-vtratiti-80-glyadachiv-u-soyuzi-kinoteatriv-dumayut-nad-listom-zelenskomu> (дата звернення 26.07.2023).

20. Міліневський М. Удар по кіно. Як підтримка англійської мови вб'є індустрію в Україні / М. Міліневський // Vesti. – 2023. – 1 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vesti.ua/uk/kultura-uk/udar-po-kinoyak-pidtrimka-anglijskoyi-movi-vb-ye-industriyu-v-ukrayini> (дата звернення 26.07.2023).

21. Шамайда Т. Українська чи англійська в кінотеатрах? Спростування найпоширеніших міфів / Тарас Шамайда [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/ukrainska-chy-anhliyska-v-kinoteatrakh-sprostuvannia-nauposhyrenishykh-mifiv/> (дата звернення 26.07.2023).

22. Масенко Л. Чи загальмує українізацію законопроект президента про застосування англійської мови? / Лариса Масенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/filmy-dublyazh-anhliyska-mova/32490070.html> (дата звернення 26.07.2023).

23. Тейлор К. Мовне питання. Який вибір ми робимо / Катя Тейлор // NV. – 2023. – 3 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/ukrajinska-rosiyska-chi-angliyska-yako-uv-movoyu-hochut-rozmovlyati-ukrajinci-novini-ukrajini-50335941.html> (дата звернення 26.07.2023).

24. Ківва І. Український дубляж не зникне: у суперечливий законопроект внесли зміни / Ілона Ківва [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zaborona.com/ukrayinskyj-dublyazh-ne-znykne-u-superechlyvuj-zakonoprojekt-vnesly-zminy/> (дата звернення 26.07.2023).

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.

головний бібліограф відділу наукового аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,16. Б/т. Зам. 53. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12